

Токтакун кызы Г.

**РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАҢЫ БАШКАРУУ
САЯСАТЫ: СОТ СИСТЕМАСЫНДАГЫ РЕФОРМАЛАР**

Токтакун кызы Г.

**НОВАЯ ПОЛИТИКА УПРАВЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
В КЫРГЫЗСТАНЕ: РЕФОРМЫ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ**

Toktakun kyuzy G.

**NEW POLICY OF GOVERNANCE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN KYRGYZSTAN:
THE REFORM OF THE JUDICIAL SYSTEM**

УДК: 94 (520).03

Кыргыз Республикасынын сот тутумунун түптөлүшү, өнүгүшү жана мезгилдин талабына ылайык реформалануусу мекенибиздин тарыхында маанилүү ролду ойнойт. Кыргызстандагы сот бийлиги азыркы калыбына чейин көп жолу реформаланып, өзүнө тиешелүү тарыхый жолду басып өткөн.

Негизги сөздөр: *Россия империясы, колониалдык саясат, сот, бий, манап, казы, соттук өндүрүш, реформа, инстанция.*

В истории отечества значительную роль сыграло формирование судебной системы Кыргызской Республики, развитие и ее реформа в соответствии с требованиями того времени. Судебная власть Кыргызстана до настоящего состояния претерпела много изменений и реформ пройдя присущий ему исторический путь.

Ключевые слова: *Российская империя, колониальная политика, бий, манап, казы, суд, судопроизводство, реформа, инстанция.*

In the history of the fatherland, the formation of the judicial system of the Kyrgyz Republic, development and its reform played a significant role in accordance with the requirements of that time. The judiciary of Kyrgyzstan has undergone many changes and reforms to the present state after passing the historical path inherent in it.

Key words: *Russian empire, colonial policy, biy, manap, kazy, court, legal proceedings, reform, instance.*

XIX к. экинчи жарымында кыргыздар Россия империясынын курамына киргенден баштап элдин салттуу сот системасы, соттук түзүлүшү жана соттук өндүрүшү бир катар маанилүү өзгөрүүлөргө дуушар болуп реформаланган. Башкача айтканда, Россия империясынын нормаларына туура келген сот системасы калыптанган. 1865-жылы Оренбург генерал-губернаторлугунун курамында Түркстан областы, ал эми 1867-жылы империянын курамына кирген Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөн. Каратып алынган аймактарды башкаруу үчүн, 1865-жылы “Түркстан областын башкаруу жөнүндөгү убактылуу жобо”, 1867-жылы болсо “Жети-Суу жана Сыр-Дарья областарын башкаруу жобосунун проекти”

бекитилген. Жаңыдан түзүлгөн генерал-губернаторлуктун башкаруу түзүмүнүн негизги принциптери: 1) аскердик жана администрациялык бийликтин бөлүнбөстүгү жана анын бир колго топтолушу; 2) жергиликтүү калктын саясий мүнөзгө ээ болбогон, бардык маселелер боюнча ички башкаруусу, элдин ичинен шайлоо жолу менен анын каада-салттарына ылайык өздөрүнө ыйгаруу болгон.

1865-жылы 6-августта «Туркестан облусун башкаруу тууралуу» Жобого ылайык, сот системасы мурунку калыбын жоготуп реформаланган, аны эки этапка бөлүп карасак болот:

Реформанын биринчи этабы 1855-1867-жылдарга туура келет. Мында адат жана мусулмандык укуктун нормаларына негизделген салттуу сот системасы иштеп турган. Мында соттук функцияны жана административдик, саясий, чарбалык маселелерди бий жана манаптар аткарып турган. Бий менен казылар институту падышалык соттордун катарында сакталып калган. Бул учурда бийлер жана казылар кылмыш жана жарандык иштерди карашкан, бирок алардын милдетинен мамлекеттик маанидеги, мамлекеттик кызматка тиешелүү өзгөчө коркунучтуу ж.б. талаштар, ошондой эле орус улутуна тийиштүү – орус айылында жашагандардын иштерин кароо ыйгарым укугу алынып салынган. Жарандык талаштар, кыргыз жана башка улуттардын ортосундагы доо арыздар, мындан бөлөк, орус бийлигинин катышуусу менен кабыл алынган актыларга негизделген доо арыздар жарандык иштерден алынып салынган. Бул кылмыш жана жарандык иштер орус падышачылыгынын сотуна караштуу болуп калган. Бий менен казылар кызматтык милдеттерин аткарууда тагынуучу өзгөчө белгилер, кызматтык мөөр, чечимдер катталуучу китептер менен камсыз болушкан.

Кыргыздардын салттуу башкаруусунда бийлерден сырткары мапаптардын ролу чоң экендиги талашсыз. А.Джуманалиевтин пикири боюнча манапчылык термини жана титулу XVII кылымдан тарта кыргыздардын коомдук-саясий аренасына чыга баштаган, ал эми XIX кылымда Кыргызсандын түндү-

гүндөгү уруулар арасында социалдык-саясий институт катары калыптанган. Бир эле учурда бийлердин, аксакалдардын, баатырлардын тарыхый мураскору катары, функцияларын өзүнө алып, алардын статусун чектешкен. Манап титулу алгач адамдын коомдогу социалдык катмарын билдирген болсо, кийинчерээк официалдуу түрдө кызмат ордуна айланган. Манапчылык бийлигин белгилүү бир аймакта бекитилген чек аралары, борбордук ставкасы бар саясий уюмдашкан түзүлүш катары кароого болот. Манаптар да бир канча катмарга бөлүнгөнү белгилүү. Алсак, чоң манаптын аскер күчтөрү болгон. Ошондой эле аскер дружинасы кырк жигити жана бай, аксакал, бийлердин арасынан кеңешчилери ар бир манаптын жанында жандап жүргөнү белгилүү.

Манаптар административдик, дипломатиялык, аскердик, соттук функцияларды аткаруу менен бирге, айдоо жерлерди бөлүштүрүү саясатын да жүргүзүшкөн. Демек, башкаруунун бирдей системасы болгон эмес, отурукташкан жана көчмөн калк ар кандай түрдө башкарылган. Мыйзам отурукташкан калкта шарияттын, көчмөн калкта адаттын негизинде жүргүзүлгөн.

Судьялардын болуштук курултайы соттордун чечимдерине даттанууларды кайра караган 2-инстанция болуп саналчу. Соттошкон эки тарапка курултайга кайрылууга бирдей укук берилген.

1-инстанция катары курултай аймактын башкармасынын каалоосу менен жарандык жана кылмыш иштерин да караган. Соттордун өз милдетин ашыкча колдонуп койгон учурлардан тышкары курултайдын чечимдери акыркы чечим деп саналган.

Судьялардын Чукул курултайы губернатордун буйругу менен бекитилип, анда ар кайсы аймактын, болуштуктун тургундары катышып, соттолгон адамдын жер оодаруусу жөнүндө элдик судьялардын жана алардын курултайынын өтүнүчүн караган. Чукул курултайдын курамы төмөнкүлөрдөн турган: отурукташкан элдерде доoger, жоопкер жана соттолуучу таандык болгон соттук райондун судьяларынан, ал эми көчмөн калк арасындагы талаштар боюнча болуштардагы бирден кем эмес судьяларынан турган.

Көчмөн элдер үчүн чукул курултайлардын судьяларын дайындоо аймактын башкармасы тарабынан уюштурулуп, ошол аймактын башкармасынын катышуусу менен өтчү.

Реформанын экинчи этабы 1867-жылдан башталат. Туркестан облусун башкаруунун убактылуу Жобосуна ылайык, жаны сот системасы калыптанган башкача айтканда:

Жалпы мыйзамга негизделип түзүлгөн соттор. Жалпы мыйзамга башкача айтканда, Россия империясынын мыйзамына негизделип түзүлгөн. Бул соттор сот системасынын эң жогорку инстанциясы болуп, азыркы кездеги биздин Жогорку Сотко тете болгон. Составында орус чиновниктери – уезд башкармалыгы, уезд соту, аскер-соттук комиссиясы жана аскер губернаторунун алкагындагы облустук башкармалык болгон. Алар жер-жерлердеги бийлердин

чечимине нааразы болгон тараптардын иштерин карап чечип беришкен.

Аскер соттору. Аскер кызматкерлеринин укуктук корголушун, аскер кызматчысынын статусуна ээ жарандардын, ошондой эле аскер кызматчыларынын, аскердик башкаруу органдарынын, аскердик кызматкерлердин аракеттеринен (аракетсиздигинен) жана алар кабыл алган чечимдердин натыйжасында бузулган же талашка түшкөн укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзам тарабынан корголуучу таламдарын коргоо боюнча жарандык иштерди кароочу мамлекеттик орган. Аскер соттору, аскер кызматчылары, ошондой эле аскерге милдеттүүлөр тарабынан жасалган кылмыш иштерин да караган.

Элдик соттор. Элдин таламын талашып, элдин кызыкчылыгына кызмат кылышкан. Эгерде элдик соттун кызматы жакпаса эл аны каалаган учурда алмаштырууга укуктуу болгон. Россия бийлиги кыргыз элине 1867-жылы кабыл алынган Жобого ылайык өзүнүн элинен чыккан сотторго кайрылып маселесин чечүүгө укук берген. Бул элдик сотторду көбүнчө бий жана казы соту деп аташкан.

Ошентип, Түркстандын администрациялык системасынын мүнөздүү белгилеринин бири катары, биринчиден, аскердик жана администрациялык бийликтин бир адамдын колуна топтолгондугу, экинчиден, кабыл алынган “Жобого” ылайык жергиликтүү калкка анын каада-салттарына ылайык келген, саясий мааниге ээ болбогон өз алдынча башкаруунун берилиши, б.а. метрополиянын кызыкчылыктарына дал келген, элдик-коомдук органдар деп аталган шайлоонун башаты түзүлгөн. Уезддик начальниктен тышкары, уезддик администрациянын өздүк курамына анын жардамчылары жана канцелярия да кирген.

Тактап айтканда, башкаруу принциптеринин башаты падышалык Россиянын саясий, экономикалык жана социалдык кызыкчылыктарына негизделип, империянын башка улуттук чет жакаларында жүргүзүлгөн колониялык тажрыйбага таянган. Орнотулган бийлик системасынын башкы максаты жергиликтүү элдердин каршылык көрсөтүүсүнүн бардык формаларын аскердик күч менен басуу, хан башкарган бийликтин мурдагы системасын жок кылуу, калкты башкаруунун натыйжалуу жергиликтүү системасын түзүү жана аймактагы бай материалдык жана адам ресурстарын падышачылык бийликтин кызыкчылыгына ылайык эксплуатациялоо болгон.

1867-жылы болуп өткөн съездге байланыштуу казыларга күнөө кылган адамга ар кандай жазанын түрлөрүн колдонууга укук берилген. Мисалы, айып пул төлөөдөн баштап, Сибирге сүргүнгө жөнөтүүгө чейин чечим чыгарган. Казы – мусулман өлкөлөрүндө мусулман укугунун жана үрп-адаттарынын негизинде иш алып барган адам (укук таануучу).

Мусулман укугунун негизинде каралган иштерге – соттун курамына Казыдан башка муфтийлер жана аглямдар киришкен. Казылыкка – жогорку катмардан чыккан жана медресени бүтүргөн, мусулман укугун өздөштүргөн, муфтийлер тарабынан кабыл алынуучу экзаменден өткөн адамдар гана хан тара-

бынан дайындалган. Казылар соттук функциядан башка диний кызматтарга орношууга, мамлекеттен айлык алууга акылуу болушкан. Орто Азия хандыктарында XIXк. казылар сот системасынын түзүлүшүнө байланыштуу:

1. Казы-калян – жогорку сот;
2. Казы-кузат – каляндан кийинки экинчи орунду ээлеген ага сот;
3. Казы-аскер соту;
4. Казы-раис болуп бөлүнүшкөн.

Айрым учурда казылар үй-бүлөө, дин жана мурастоо иштерин кароо менен чектелген. Кыргызстанда казы соттору 1927-1928-жылдары биротоло жоюлган.

1886-жылы «Туркестан чөлкөмүн башкаруу» Жобосу кабыл алынып, андагы сот системасынын реформаланышы XX к. башына чейин ордун жоготкон эмес. Ошондой эле элдик сот бийлеринин ишмердүүлүгү кеңири чагылдырылган. Ал Жобого ылайык, бийлер төмөндөгү критерийлер менен кабыл алынган:

- 25 жаштан ашпаган;
- жергиликтүү адатты толук билген;
- инсандык кадыр-баркы жогору;
- мурун соттолбогон жана башкалар.

Ар кандай соттордун кызмат ордуна 2 талапкерди тандап алышкан. Бийлер жана казылар караган ишине жараша байлык алышкан, ар бир коюлган доонун баасынын ондон бир бөлүгүн өздөрүнө алышкан. Алар 1886-жылдагы Жобонун 244-245-беренесине ылайык, бир гана жарандык иштер менен

алектенген. Ал маселени тараптарды ачык-айкын, оозеки сурак аркылуу чечкен. Ал иштин деңгээлине жараша тиешелүү чечимди да кабыл алган. Мисалы: эки тарапты элдештирип же болбосо мүлктүк айыптоого кириптер кылган.

Бийлер жана казылар сотунан сырткары бейтарап соттор да иштеп турган. Бейтарап соттун билги алкагы дагы тараптардын макулдашуусуна негизделип түзүлгөн.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. «Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер». - Бишкек, 1999.
2. Айтбаев М. «Социально-экономические отношения в Киргизском аиле в XIX и начале XX вв.». - Фрунзе, 1962.
3. Байбулатов Б. «Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской революции». - Ф., 1958.
4. Борубашов Б. «Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.) (Историко-правовое исследование)». - Бишкек, 2009.
5. Джуманалиев А. «Политическая история Кыргызстана». - Бишкек, 2002.
6. Нурбеков К. «История государства и права Киргизской ССР» Бишкек, 1999.
7. Маматова А. «Административная политика Российской Империи в Кыргызстане (вторая половина XIX-начало XX вв.)». - Бишкек, 2012.
8. Сапаралиев Д. «Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары тууралуу. Кыргыз тарыхынын маселелери». - Бишкек, 2006.

Рецензент: к.и.н. Акматова А.Т.